

УДК 801.561.26

Б. А. Крук

НАПОЎНЕНАСЦЬ САСТАЎНЫХ ЧАСТАК БЯЗЗЛУЧНІКАВАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА

У артыкуле даецца аналіз лексічнай напоўненасці і характарызуецца структурная разнастайнасць прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Адназначна розная частотнасць ужывання бяззлучнікавых складаных сказаў у аповядальным, паэтычным, навуковым тэкстах, аўтарскіх рэмарках драматычных твораў і розная напоўненасць састаўных частак. Звяртаецца ўвага на структурную разнастайнасць частак бяззлучнікавых складаных канструкцый.

Праведзены аналіз фактычнага матэрыялу дазволіў зрабіць наступныя вывады:

а) лексічная напоўненасць бяззлучнікавых складаных сказаў у дыялагічным і маналагічным маўленні значна вузейшая, чым у аўтарскім аповяданні;

б) спектр напоўненасці састаўных частак у літаратурнай мове надзвычай шырокі: ад сказаў, састаўных часткі якіх маюць форму намінатываў-ланіужкоў, да бяззлучнікавых канструкцый, у складзе якіх знаходзяцца ўстаўныя сказы.

Уводзіны

Агульнае значэнне бяззлучнікавага складанага сказа, як вядома, узнікае на аснове семантыка-граматычных узаемаадносін прэдыкатыўных кампанентаў. У творах многіх пісьменнікаў, на старонках газет і часопісаў, у навуковых артыкулах можна сустрэць нямала бяззлучнікавых складаных сказаў, у якіх ужыванне пабочных і ўстаўных канструкцый абумоўліваецца неабходнасцю даць аўтарскую ацэнку выказванню або паведаміць дадатковыя звесткі адносна зместу прэдыкатыўнай часткі і зместу сказа ў цэлым. З другога боку, сустракаюцца шматлікія выпадкі, калі выкарыстанне аднасастаўных, няпоўных, эліптычных сказаў як частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі стварае экспрэсіўнасць, выразнасць, дынамізм маўлення, што пашырае камунікатыўныя магчымасці мовы, папаўняе яе новымі спосабамі і прыёмамі камунікацыі.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Г. М. Акімава, даследуючы новыя з'явы ў сінтаксісе сучаснай рускай мовы, напрыклад, адзначае тэндэнцыю «сжата і опрощения синтаксических конструкций, ослабления синтаксической связи» [1, 162]. Матэрыял сведчыць, што названая тэндэнцыя ўласціва і сучаснай беларускай літаратурнай мове. У аповядальных і апісальных мастацкіх тэкстах, у мове публіцыстыкі шырока ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, часткі якіх маюць форму неразвітых двухсастаўных сказаў. Прэпазіцыя выказніка адносна дзейніка ў такіх сказах з'яўляецца звычайнай з'явай: *Настала восень, забушавалі вятры* (Я. Колас. На прасторах жыцця); *Кончылася восень, трымаў мароз, падаў снег* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне); *Дзьмулі вятры, гулялі завірухі* (М. Лупсякоў. Бацькі); *Кончылася восень, усталёўвалася зіма* (К. Чорны. Мураваны скляпок); *Свяціў месяц, блішчалі зоры* (І. Гурскі. Вясна пачыналася); *Мялі снягі, гулялі вятры* (І. Навуменка. Вечер у соснах); *Зніклі жаўранкі, пакінулі стракатаць конікі* (А. Чарнышэвіч. Засценак Малінаўка); *Хістаюцца дрэвы, скрыпяць вароты, грэмяць дахі* (Э. Самуйлёнак. Сон); *Смяялася цішыня, рвалася сэрца* («Культура»); *Свяціла сонейка, надзімаў ветрык* («Наша слова»).

Спарадычна ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы са значэннем пералічэння, часткі якіх маюць форму неразвітых двухсастаўных сказаў, а прэпазіцыя выказніка абумоўлена неабходнасцю лагічнага выдзялення постпазіцыйнага дзейніка. Такія бяззлучнікавыя складаныя сказы паведамляюць пра розныя дзеянні шэрагу асоб, істот або прадметаў і дапаўняюць змест папярэдняга сказа або часткі тэксту: *На дварэ ўжо выбліснула сонца з-за хмар, але са стрэх усё яшчэ капала. Засакаталі куры, заспяваў певень, загаманілі качкі. Зарожкалі парсюкі, зарыкала карова* (М. Лупсякоў. Дажджы).

У аповядальным мастацкім тэксце пашыраны і бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі маюць форму простых неразвітых двухсастаўных сказаў з прамым парадкам слоў. Аднак такая будова прэдыкатыўных частак, як сведчыць апрацаваны матэрыял, абмяжоўвае іх колькасць у складзе адзначаных сказаў. Пераважная большасць зафіксаваных сказаў мае ў сваім складзе дзве-тры састаўныя часткі: *Неба праяснілася, хмары расступіліся*

(М. Лупсякоў. Піліп); *Маці плакала, бацька нудзеў* (Ц. Гартны. На руінах); *Сэрца шчымяла, яна* [Рая] *ўздыхнула* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны); *Паводка прайшла, рака ўтаймавалася, паспакайнела* (тамсама); *Коні адпачылі, людзі сагрэліся, завіруха сціхла* (М. Лынькоў. Векаломныя дні); *Дажджы адзвінелі, гаі адшумелі* (П. Панчанка. Песня пра чатыры магілы).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх адна састаўная частка мае прамы парадак слоў, а другая – адваротны, у апаўдальным мастацкім тэксце ўжываюцца рэдка, у вершаваным – значна часцей. Інверсія дзейніка і выказніка ў такіх сказах – стылістычны сродак, з дапамогай якога падкрэсліваецца дзеянне або стан, умацняецца іх выразнасць. У паэтычным тэксце, акрамя гэтага, інверсія робіць фразу рытмічнай: *Вясна мінецца, прыйдзе лета* (Я. Колас. Новая зямля); *Пастух засмяўся: жартуе начальнік* (М. Лобан. Гарадок Устронь); *Рака загудзела, запеніў раўчак* (П. Броўка. Шпак).

Назіранні паказваюць, што ў мове мастацкай літаратуры, публіцыстычным і навуковым стылях асабліва шырока ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі маюць форму развітых двухсастаўных сказаў: *Каляндная ночка ўвесь свет пакрывае, на белай ад снегу зямельцы снуе; мяцельца ў полі сапе, завывае, свят віхраў спакойна заснуць не дае* (Я. Купала. Зімою); *Пахне рэчанька срэбнай лускою, месяц сцежкі на хвалях кладзе* (А. Астрэйка. Мы з месяцам паўночнікі); *Іней шорсткай ігліцай блішчыць на марозе, адзінокі снягір на бярозе знямеў* (С. Грахоўскі. Сум па снезе); *Сцяжынка збягае з пагорка, унізе шуміць лістапад* (С. Грахоўскі. Восень); *Ціха шалясцелі пад ветрам прыбярэжныя лазнякі, аднастайна гулькатала плынь на перакатах, плёхалася вечарамі і на ўсходзе сонца рыба ў вірах, зарасталі асакой і трыснягом затокі* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны); *Буйна буяла кукуруза, плёўся лапушысты гуркоўнік, жоўтымі іскрынкамі квецені гарэлі памідоры* (Б. Сачанка. Мальвіна); *Дождж прайшоў два дні назад, у выбоінах і каляінах блішчала вада* (В. Хомчанка. У чыстым полі); *Каля школы ўжо чакалі дзеткі, спяшаліся з розных канцоў вёскі дарослыя* («ЛіМ»); *У бела-ружовай квецені стаялі сады, удалечыні зіхацеў снег на вяршынях Каўказскіх гор* («Маладосць»).

У сучаснай беларускай мове пашыраны і бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх адна састаўная частка мае форму аднасастаўнага (пэўна-асабовага, няпэўна-асабовага, абагульнена-асабовага, намінацьўнага і інш.) сказа, а другая – двухсастаўнага: *Скуратовіча дома не было: апошнімі днямі ён нават часам і не начаваў дома* (К. Чорны. Трэпяе пакаленне); *Ёй [Лідзе] сціснула грудзі, яна пачала хапаць наветра* (М. Лобан. Гарадок Устронь); *На золку пахаладала, Яшка прагнуўся* (М. Воранаў. На маяку); *На даляглядзе грывела, хмару паласавалі маланкі* (М. Даніленка. Цёмная ноч); *Ведаю – скончацца вясновыя спевы, восень летняя рэха разнесла* (В. Вярба. Песня зімовага лесу); *Марудзіць нельга было: набліжаўся поезд* («Маладосць»); *Нельга не пагадзіцца з крытыкам і прайзікам А. Адамовічам: шмат, дужа шмат павінна сказаць яшчэ літаратура пра савецкага чалавека на вайне* (В. Каваленка. Жывое аблічча дзён).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх маюць форму намінацьўных сказаў, часта сустракаюцца ў аўтарскіх рэмарках драматычных твораў. Пры дапамозе такіх канструкцый даецца лаканічнае апісанне абстаноўкі, пералічваюцца пэўныя з’явы, прадметы, падзеі, прыметы. У рэдкіх выпадках гэтыя значэнні могуць «ускладняцца значэннем указання, эмацыянальнай якаснай ацэнкі» [2, 299]: *Пакой небагатай гарадской кватэры. Пажаўцелья абоі, стол, два-тры крэслы, старая шафа для адзення* (К. Крапіва. Мілы чалавек); *На сцэне перад Несцеркам кірмаш у мястэчку. Шум, мітусня, гоман* (В. Вольскі. Несцерка).

Структурная разнастайнасць састаўных частак бяззлучнікавых складаных сказаў не абмяжоўваецца пэўнай формай. Сустракаюцца шматлікія прыклады, дзе бяззлучнікавыя канструкцыі «характэрызуюцца дапаўняльнай прадикатывнасцю, звязанай з вызначанымі спосабамі ёй сінтаксічнага оформлення» [3, 6].

Характар ускладнення састаўных частак можа быць розным, таму што само паняцце «ўскладнены сказ» аб’ядноўвае неаднародныя сінтаксічныя адзінкі. У сувязі з тым, што межы гэтага паняцця акрэсліваюцца не вельмі выразна, спынімся, улічваючы сінтаксічны, семантычны і камунікатыўны аспекты ўскладнення, на агульнай характарыстыцы функцый адасобленых членаў, устаўных сказаў у бяззлучнікавых складаных структурах.

У даследаваным матэрыяле выяўлена 317 бяззлучнікавых складаных сказаў, састаўныя часткі якіх ускладнены адасобленымі членамі; 246 бяззлучнікавых канструкцый маюць у сваім складзе ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы.

Найбольш часта ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе ў ролі адасобленых членаў выступаюць азначэнні, што маюць адценне

дадатковага паведамлення. Выкарыстанне такіх канструкцый дае «больш нагляднае ўяўленне аб прадмеце размовы» [4, 243], падкрэслівае прымету: *Спусціліся ў лагчыну і спыніліся ўражаныя: па бруснічных барвенках сям-там чырванелі ягады, буйныя і сакавітыя* (Б. Сачанка. Мальвіна); *Стаяла восень – чорствая, сухаватая, – ужо капалі картоплі* (В. Адамчык. Дзікі голуб); *Упарты дождж ў вокны барабаныць, халодны, нудны, шэры і густы, шраціны кропель безнадзейна раняць асенняга асініку лісты* (С. Грахоўскі. Ноч на адзіноце); *Стаяць дубровы ў жнівеньскай красе, ляцяць у вырай жураўлі і гусі, дубовы ліст, у жылках і ў расе, мне нагадаў абрысы Беларусі* (С. Грахоўскі. Дубовы ліст); *Стаў [Лабановіч] разглядацца – наблізу сядзелі яшчэ два баравікі, маладыя, здаровыя* (Я. Колас. На росах); *Ехалі як праз зімовую казку – лес стаяў у дзівосным убранны, велічны і таямнічы* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Адасобленыя азначэнні, знаходзячыся ў семантыка-інтанацыйнай сувязі з асноўным складам прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа, надаюць ёй розныя адценні дадатковага паведамлення. Функцыя адасобленых азначэнняў заключаецца ў разгортванні зместу прэдыкатыўнай часткі: *Аўтобус выехаў з горада, пачаўся лес, хваёвы, рэдкі, з прасекамі, сцяжынкамі, прапаласаваны, затананы гараджанамі, засмечаны* (В. Хомчанка. Я прынёс вам радасць); *Дол быў чысты, без хмызу і сучча, месцамі густа абсыпаны ядовімі шышкамі, з калючым кустоўем ядлоўцу, скрозь нікла да зямлі схаляе каліе папараці* (В. Быкаў. Сцюжа).

У творах беларускай мастацкай літаратуры і тэкстах публіцыстычных жанраў сустракаюцца ўстаўныя бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія ўдакладняюць, абгрунтоўваюць, развіваюць і тлумачаць тое, аб чым паведамлялася раней. Устаўныя сказы ў форме бяззлучнікавага складанага сказа могуць не толькі дапаўняць і пашыраць змест асобных слоў і словазлучэнняў, але і адносіцца да ўсёй папярэдняй канструкцыі: *Яшчэ з восені – восень тады была гразкая, снег выпаў рана, на нявыбраную бульбу, – пачалі дохнуць коні* (І. Пташнікаў. Мсціжы); *Не спадалася яму [Войціку] і тое, як неяк на пачатку зімы маці папрасіла яго пасобіць суседцы дрывамі. («Сядзіць, бедная, у няпаленай хаце, дзеткі хварэюць, дроў у двары ні палкі».)* (В. Быкаў. У тумане); *Але як гаспадарнік Бондар быў клапатлівы (у казарме было цёпла, вокны зашклёныя – дзе толькі ён даставаў шкло, быў добра наладжаны рамоні абутку, абмундзіравання), і ўсё ж яго недалюбівалі* (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі); *І хоць між ім і ёю была розніца – ён быў сапраўды сын рабочых і сялян (бацька – рабочы, маці – сялянка), а яна дачка памешчыка* (Б. Сачанка. Адвечная балада); *Усё на свеце, калі верыць другому пачатку тэрмадынамікі, старэе і памірае (парадак робіцца беспарадам, час няўмольна кіруе гэтым працэсам і набліжае беспарадак: разбіваецца кубак, разбураецца дом, гніе дрэва, абвальваецца гара, знікае чалавек), а слова жыве – яно вечнае і неўміручае* (Я. Сіпакоў. Наталенне смагі); *На абедзенны перапынак хлопцы шыбуюць у заводскае кафэ (спецыфіка прадпрыемства нават тут адчуваецца – носіць кафэ рамантычную назву «Неба») («Малодосць»); Хоць сродкі (частку сабралі самі, частку выдзяляе дзяржава) быццам і ёсць («Звезда»).*

У рэдкіх выпадках устаўны бяззлучнікавы складаны сказ канкрэтызуе змест адной з частак асноўнага сказа – таксама бяззлучнікавай канструкцыі. Устаўны сказ узбагачае састаўную частку дадатковым зместам, дазваляе падкрэсліць і ўдакладніць думку: *Малады сувязны цягне са студні вядро, ваду спакойную ставіць на зруб (лясны раён – зацішна ад вятроў), вядро рыбінай цяжкай вырываецца з рук* (Р. Бардулін. Нагбом).

У мастацкай літаратуры сустракаецца выпадак, калі ў структуру асноўнага сказа – бяззлучнікавай складанай канструкцыі – уведзяцца два ўстаўныя сказы, адзін з якіх мае форму бяззлучнікавага складанага сказа: *У хаце на покуце – было відаць з вуліцы праз акно (вокны былі нізкія, старая карчма падгніла знізу і асела) – нечае хлопчання, дзержачы на каленях вялікі белы гармонік і хаваючыся за ім з галавой, рыпала чорт ведае што, хоць затыкай вушы; па кутках і ля сцен стаялі людзі* (І. Пташнікаў. Лонва).

Семантычная характарыстыка ўстаўнога бяззлучнікавага сказа даволі выразная: ён удакладняе і пашырае змест першай устаўной канструкцыі.

Вывады

1. Бяззлучнікавыя складаныя сказы як камунікатыўная сінтаксічная адзінка характарызуюцца структурна-семантычнай і інтанацыйнай закончанасцю. У мове беларускай мастацкай літаратуры назіраецца розная частотнасць ужывання бяззлучнікавых складаных сказаў: адны пісьменнікі выкарыстоўваюць іх шырока, другія – параўнальна рэдка. Бяззлучнікавыя складаныя сказы актыўна ўжываюцца ў тэкстах прыродаапісальнага характару. Шырока падаюцца яны і ў мове

персанажаў, але лексічная напоўненасць бяззлучнікавых складаных сказаў у дыялагічным і маналагічным маўленні значна вузейшая, чым у аўтарскім апавяданні.

2. Структурная разнастайнасць прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа не абмяжоўваецца пэўнай формай. Спектр напоўненасці састаўных частак надзвычай шырокі: ад сказаў, састаўных часткі якіх маюць форму намінатываў-ланужкоў, да бяззлучнікавых складаных канструкцый, у складзе якіх знаходзяцца ўстаўныя сказы.

Літаратура

1. Акімова, Г. А. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. А. Акімова. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
2. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэдкал. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – 327 с.
3. Прияткина, А. Ф. Русский язык. Синтаксис сложного предложения : учеб. пособие для филोल. спец. вузов / А. Ф. Прияткина. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
4. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Выш. шк., 1976. – 304 с.

Summary

The article studies the asyndetic composite sentence which is a separate structural semantic type of composite sentence. It also analyses the filling of the composite sentence with contact clause.

Паступіў у рэдакцыю 10.12.07.